

ANNA LENDZION

KONCEPCJA PODMIOTU OSOBOWEGO
W PERSONALIZMIE JACQUES'A MARITAINA

WPROWADZENIE

Jacques Maritain¹ był filozofem tomistą², zaliczanym także do reprezentantów personalizmu tomistycznego³ lub personalizmu metafizycznego⁴.

Dr ANNA LENDZION – adiunkt Katedry Psychopedagogiki, Instytut Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: annalenzion@kul.lublin.pl.

¹ Jacques Maritain urodził się 18 listopada 1882 r. w Paryżu, w rodzinie protestanckiej, religijnie indyferentnej, z tradycjami liberalnymi. Od 1900 r. studiował filozofię i nauki przyrodnicze na Sorbonie. Uczestniczył w wykładach Henri Bergsona. W 1908 r. pod wpływem dominikanina o. Clerissaca Maritain zaczął studiować pisma Tomasza z Akwinu i stały się one dla niego źródłem określenia własnego stanowiska na gruncie filozofii. Kontakty z Charles'em Péguyem (początkowo socjalistą, później poetą chrześcijańskim) i Léonem Bloy (pisarzem katolickim) przyczyniły się do przyjęcia chrztu w 1906 r. przez Maritaina i jego żonę Raisse. W 1912 r. rozpoczął wykłady z filozofii w Collège Stanislas. W 1914 r. otrzymał katedrę filozofii nowożytnej w Katolickim Instytucie w Paryżu. W latach 1932-1933 wykładał w Instytucie Mediewistycznym w Toronto, a od 1939 r. w Stanach Zjednoczonych na uniwersytetach w Princeton, Columbia University, Yale University. Pozycja naukowa i popularność poglądów filozoficznych Maritaina w Ameryce Północnej była znacznie większa niż we Francji. W latach 1945-1948 był ambasadorem Francji w Watykanie. W 1970 r. wstąpił do Zgromadzenia Małych Braci Jezusa. 28 kwietnia 1973 r. zmarł we wspólnocie Rangueil koło Tuluzy. (S. K o w a l - c z y k, *Maritain Jacques*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XI, Lublin: TN KUL 2006, kol. 1383-1387; J. T u r o w i c z, *Wprowadzenie*, w: J. M a r i t a i n, *Pisma filozoficzne*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak” 1988, s. 7-19).

² S. K o w a l c z y k, *Filozofia wolności*, Lublin: RW KUL 1999, s. 208-219.

³ T. K u k o ł o w i c z, *Współczesne kierunki w wychowaniu*, w: *Teoria wychowania*, red. T. Kukołowicz, Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej 1996, s. 173-174.

Współcześnie personalizm jest określeniem systemu twierdzeń podkreślających autonomiczną wartość człowieka jako osoby i postulujących jej afirmację. Ponadto obejmuje programy działań wspierających rozwój osoby ludzkiej, w których wartości ekonomiczne i techniczne są podporządkowane wartościom osobowo-duchowym⁵. Pojęcie „personalizm” pochodzi od kategorii „osoba”. Klasyczna koncepcja boecjańsko-tomistyczna zawiera uwypuklenie trzech istotnych cech osoby: substancjalności (samodzielności istnienia, bycia podmiotem aktów psychicznych), jednostkowości (odrębności bytowej w stosunku do innych, indywidualności konkretnego człowieka) oraz ludzkiej rozumności (rozumowego poznawania świata i siebie)⁶. Pomijanie „ja” substancjalnego i koncentracja na „ja” empirycznym dotyczy przede wszystkim nurtu egzystencjalnego, w którym podkreśla się „bycie dla” jako specyficzny wymiar osoby i nie szuka się ostatecznej racji, zasady konstytuującej osobę⁷.

Jacques Maritain zajmował się metafizyką, epistemologią, filozofią przyrody, filozofią człowieka, filozofią moralną, filozofią społeczno-polityczną i filozofią sztuki. Z antropologii filozoficznej wyprowadzał filozofię wychowania. Opowiadał się za pedagogiką personalistyczną⁸.

Analizował współczesne błędy w wychowaniu na gruncie filozofii wychowania⁹. Marian Nowak odwołuje się również do filozoficznej koncepcji kultury według Jacques’a Maritaina, pisząc o wychowaniu osoby w relacji do kultury¹⁰. Jacek Woroniecki przytacza poglądy filozoficzne Maritaina w kontekście uniwersalistycznego i transcendentnego charakteru etyki chrześcijańskiej¹¹. Ponadto pozytywnie ustosunkowuje się do krytyki sentymentalizmu głoszonego przez Jeana Jacques’a Rousseau autorstwa Maritaina¹². Franciszek Adamski posłużył się tytułem książki Maritaina¹³,

⁴ W. C h u d y, *Oblicza personalizmu i ich konsekwencje*, „Kwartalnik Filozoficzny” 26(1998), z. 3, s. 63-81.

⁵ *Leksykon filozofii klasycznej*, red. J. Herbut, Lublin: TN KUL 1997, s. 422-423.

⁶ J. P a s t u s z k a, *Filozoficzne i empiryczne pojęcie osoby ludzkiej*, „Roczniki Filozoficzne” 11(1964), z. 4, s. 45-60.

⁷ M. N o w a k, *Pedagogika personalistyczna*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, t. I, Warszawa: PWN 2004, s. 234-235.

⁸ K o w a l c z y k, *Maritain Jacques*, kol. 1385.

⁹ M. N o w a k, *Podstawy pedagogiki otwartej*, Lublin: RW KUL 1999, s. 313-317.

¹⁰ Tamże, s. 328-329.

¹¹ J. W o r o n i e c k i O P, *Katolicka etyka wychowawcza*, t. I, Lublin: RW KUL 1986, s. 57.

¹² Tamże, s. 163; J. M a r i t a i n, *Trzej reformatorzy: Luter, Kartezjusz i Rousseau*, Warszawa: Fronda 2005.

organizując konferencję naukową w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 8-9 maja 1998 r. – „Wychowanie na rozdrożu: wołanie o personalistyczną filozofię wychowania”. Warto również wskazać, że twórczość naukowa Maritaina jest nie tylko przedmiotem badań filozoficznych, ale również pedagogicznych. Agnieszka Zielińska napisała pod kierunkiem Wojciecha Chudego pracę magisterską z filozofii wychowania poświęconą pedagogicznym aspektom personalizmu Jacques’a Maritaina¹⁴. Wskazuje to bez wątpienia na ważność i aktualność myśli filozoficznej Maritaina dla pedagogów będących przedstawicielami nauki humanistycznej bądź społecznej, która czerpie swoje założenia antropologiczne i aksjologiczne z filozofii, jeżeli nie chce popadać w redukcjonizm. Założenia filozoficzne pełnią w strukturze teorii z zakresu nauk społecznych (pedagogiki, ale także psychologii czy socjologii) funkcje wewnętrzne (scalają poszczególne części lub warstwy teorii) oraz zewnętrzne (wiążą teorię z jej pozateoretycznym kontekstem)¹⁵. Teresa Kukołowicz podkreślała systemowy charakter teorii wychowania, traktując antropologię (koncepcję człowieka, ideał – wzorzec osobowy) i teleologię oraz aksjologię (cele wychowania i wartości) jako integralne części tej teorii, z których wynikają zasady, metody i środki wychowania.

Antropologiczny i teleologiczny wymiar teorii wychowania osoby jest dla mnie podstawą do sformułowania następujących pytań:

– Dlaczego koncepcja człowieka jako podmiotu osobowego w ujęciu Maritaina jest integralna, wolna od jednostronności?

– Jakie znaczenie w istnieniu i działaniu osoby ma wolność wyboru i wolność wewnętrzna?

– Dlaczego tylko społeczność będąca wspólnotą osób zapewnia człowiekowi – osobie należny respekt?

Analizowane problemy mogą stanowić podstawę do wyprowadzania implikacji pedagogicznych, ponieważ dotyczą koncepcji człowieka oraz źródeł celów wychowania (natury – istoty człowieka i społeczeństwa – jego oczekiwań).

¹³ J. Maritain, *Education at the Crossroads*, New Hampshire 1943. Za: Maritain, *Pisma filozoficzne*, s. 11.

¹⁴ A. Zielińska, *Pedagogiczne aspekty personalizmu Jacquesa Maritaina*, Lublin 2004. Niepublikowana praca magisterska. Archiwum KUL.

¹⁵ M. Lechniak, *O roli filozofii w pedagogice*, „Roczniki Nauk Społecznych” 23(1995), z. 2, s. 56-57.

Ze względu na skromną objętość artykułu i jego pedagogiczny charakter z bogatej literatury źródłowej autorstwa Maritaina¹⁶ i licznych opracowań jego dorobku ograniczę się do *Pism filozoficznych*, które stanowią wprowadzenie do gruntownego studiowania dzieł Maritaina oraz interpretacji poglądów tego filozofa przez Stanisława Kowalczyka¹⁷.

1. PODMIOTOWOŚĆ CZŁOWIEKA

W tym punkcie artykułu przedstawię przejawy podmiotowej aktywności bytów osobowych i nieosobowych charakteryzowane przez Maritaina. Źródłem podmiotowości jest spontaniczna aktywność o różnym stopniu złożoności. Następnie wskażę na specyficzne istnienie i działanie osoby, jej transcendencję, ale również immanencję. Podkreślę za francuskim tomistą komplementarność podmiotowych i przedmiotowych wymiarów ludzkiego istnienia i działania. Przedstawię także strukturę bytową podmiotu osobowego.

Określając człowieka jako podmiot, Maritain używa pojęcia *suppositum* zaczerpniętego z filozofii Tomasza z Akwinu. *Suppositum* to ktoś, kto posiada istotę oraz istnieje i działa. „Być” („jestem”) i „podmiot” („ja”) są podstawowymi pojęciami w ludzkim języku. Trudno zatem uważać „podmiot” i „istnienie” za konstrukty teoretyczne wypracowane wyłącznie na gruncie kultury śródziemnomorskiej. Kategoria „podmiotu” i „podmiotowości” jest właściwa dla „języka odczytania”, którym posługuje się realizm, a nie „języka stanowiącego” wyróżniającego idealizm i złączony z nim konstruktywizm.

Jacques Maritain rozważając relację między podmiotem a osobą, uzasadnia prawdziwość twierdzenia Tomasza z Akwinu, że człowiek jest tym, co w całej przyrodzie „najszlachetniejsze i najbardziej wzniosłe”¹⁸. Istnienie osoby

¹⁶ T u r o w i c z, *Wprowadzenie*, s. 8-13; K o w a l c z y k, *Maritain Jacques*, kol. 1383-1384.

¹⁷ K o w a l c z y k, *Filozofia wolności*, s. 208-219; S. K o w a l c z y k, *Wprowadzenie do filozofii Jacques'a Maritaina*, Lublin: RW KUL 1992.

¹⁸ „W miarę jak przechodzimy ku wyższym stopniom na drabinie bytów, napotykamy podmioty istnienia, *supposita*, coraz to bogatsze w swej wewnętrznej złożoności, których indywidualność jest coraz bardziej skoncentrowana i zintegrowana, i w których działaniu przejawia się coraz doskonalsza spontaniczność, od działania pośredniego ciał nieożywionych do aktywności immanentnej ukrytej życia wegetatywnego, jawnie immanentnej życia odczuwanego zmysłami i wreszcie w pełni immanentnej życia intelektu. Na ostatnim stopniu drabiny bytów przekroczony zostaje próg wolności wyboru i zarazem próg niezależności, autonomii wewnętrznej, a także i próg osobowości. W człowieku wolność spontaniczności staje się wol-

wiąże z całościowym, integralnym przenikaniem się wymiaru duchowego i cielesnego oraz działaniem duszy, która jest źródłem świadomej, kierowanej przez podmiot i celowej aktywności człowieka. Zewnętrzne przejawy podmiotowości i bycia osobą obejmują specyficznie ludzkie poznanie (dzięki władzy rozumu), wolność wyboru i wolność wewnętrzną (ugruntowane w woli), działanie (wyrażające pełnię osoby) i miłość (bycie darem dla innej osoby). Transcendencja człowieka – podmiotu osobowego w wymiarze poziomym (horyzontalnym) dotyczy przekraczania reaktywności somatycznej, aktywności popędowo-odruchowej i przekłada się na otwartość w poznawaniu świata, intencjonalność w ustosunkowaniu do rzeczywistości pozapodmiotowej, sprawczość w przekształcaniu otoczenia. Transcendencja w wymiarze pionowym (wertykalnym) jest otwarciem się na wchodzenie w relację z Absolutem, doskonałym Istnieniem, niczym nieograniczoną Prawdą, Dobrem i Pięknem. Natomiast immanencja podmiotu osobowego to jego wewnętrzność, zawierająca w sobie poznawanie siebie, panowanie sobie, odkrywanie własnej odrębności i niepowtarzalności, czyli własną tożsamość, względną autonomię i jedyność. Ponadto Maritain dowartościowuje pozafilozoficzne sposoby poznawania podmiotowości, inne niż dyskursywne, operujące pojęciami teoretycznymi. Wymienia odkrywanie podmiotowości w poznaniu praktycznym (postępowaniu i działaniu o charakterze moralnym), w poznaniu opartym na twórczej intuicji – wzruszeniu (specyficznym dla poezji) oraz w poznaniu mistycznym (dzięki duchowemu zjednoczeniu z Bogiem w miłości).

Podmiotowe i przedmiotowe sposoby istnienia i działania Maritain ujmuje jako dylemat ludzki, układ alternatywny dwóch możliwości, którego nie rozstrzyga się trwale i ostatecznie, a jedynie w danym czasie i miejscu. Przedmiot jest obiektem poznawania zmysłowo-intelektualnego; tym, co lub kto podlega oddziaływaniu, kształtowaniu. Człowiek jest przede wszystkim sam dla siebie przedmiotem, w którego obszarze pojawiają się uczynnienia, reakcje niezależne od „ja” i następstwa jego działań obok skutków zewnętrznych, obserwowalnych w otoczeniu. Poza tym Maritain opisuje z jednej stro-

nością autonomii, *suppositum* staje się *persona* – całością, która *subsystuje* i egzystuje na mocy samego istnienia i działania duszy, która działa stawiając sama przed sobą cele; wszechświatem samym dla siebie; mikrokosmosem, którego istnienie w łonie wszechświata materialnego jest nieustannie zagrożone, a jednak jego ontologiczny ciężar gatunkowy jest wyższy niż ciężar całego tego wszechświata. Jedynie osoba jest wolna; jedynie osoba posiada w pełnym znaczeniu tego słowa wewnętrzność i podmiotowość, gdyż panuje nad sobą i poznaje samą siebie. Człowiek, jak mówi św. Tomasz jest tym, co w całej przyrodzie najszlachetniejsze i najbar dziej wzniosłe” (M a r i t a i n, *Pisma filozoficzne*, s. 85).

ny przygodność człowieka (niekonieczność jego istnienia, ograniczoność w czasie, przestrzeni i możliwościach), a z drugiej to, że jest najdoskonalszym rodzajem bytu¹⁹. W tej perspektywie myśl filozoficzna Maritaina staje się fundamentem do ważnych pedagogicznie wniosków, aby prowadzić wychowanka między skrajnościami, dążąc do komplementarnego, a nie konfliktowego ujmowania wymiarów ludzkiego istnienia i działania.

Analizując strukturę bytową podmiotu osobowego²⁰, Maritain przyjmuje *hilemorfizm*²¹, w świetle którego człowiek jest *compositum* ciała i ducha, materii i formy substancjalnej. Uznaje wyższość władz umysłowych (rozumu i woli) nad władzami zmysłowymi (zmysłami i popędami). Odrzuca biologizm w koncepcji człowieka, który zawierają psychoanaliza i ewolucjonizm. Broni wielkości naturalnych władz ludzkiego poznania i wybierania polemizując z Martinem Lutrem oraz krytykując jego nauczanie o predystynacji i działaniu łaski obok lub wbrew naturze (rozumowi i woli). Obcy jest mu dualizm świadomości i ciała, który występuje w kartezjańskiej koncepcji człowieka.

Jacques Maritain dąży do uniknięcia błędu intelektualizmu, odrzuca kult poznania intelektualnego i wyłączną koncentrację na kształceniu umysłu zorientowanym na gromadzeniu wiedzy idealistyczno-intelektualistycznej lub zdobywaniu wykształcenia specjalistycznego²². Nie akceptuje woluntaryzmu, przeceniania kształtowania charakteru, którego rdzeniem jest wola. Uwrażliwia na błąd indywidualizmu i socjologizmu, nadmiernego wartościowania

¹⁹ „Jeżeli poddam się perspektywie podmiotowości wchłaniam wszystko w siebie i poświęcając wszystko mojej niepowtarzalności jestem przykuty do absolutu egoizmu i pychy. Jeżeli poddam się perspektywie przedmiotowości, jestem wchłaniany przez wszystko i zrzekam się swego przeznaczenia ... Mogę więc widzieć jednocześnie, że moja osoba nie ma żadnego znaczenia [dla dalszego istnienia świata – A.L.] i zarazem, że mój los jest ze wszystkich najważniejszy [dana osoba jest odpowiedzialna przede wszystkim za siebie, za budowanie lub rujnowanie własnego życia w perspektywie indywidualnej i wspólnotowej A.L.] – wiedzieć jedno nie wpadając w pychę, wiedzieć drugie nie zdradzając swojej niepowtarzalności” (tamże, s. 91).

²⁰ „Podmiot, *suppositum*, czyli osoba, posiada istotę, strukturę istotową, jest substancją wyposażoną we właściwości, podlega działaniu i działa przez instrumentalizację swych władz. Osoba jest substancją, której formą substancjalną jest dusza duchowa i która żyje nie tylko życiem biologicznym kierowanym instynktami, lecz także życiem intelektu i woli. Bardzo naiwnym błędem jest wierzyć – pod pretekstem, że jest to niezmierną głębia – że podmiotowość nie posiada pojmowalnej struktury i uważać ją za pozbawioną wszelkiej natury [istoty – A.L.], aby z niej uczynić przepastną otchłań czystej i bezkształtnej wolności” (tamże, s. 95).

²¹ Z. H a j d u k, *Hilemorfizm*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. VI, Lublin: TN KUL 1993, kol. 881-883.

²² N o w a k, *Podstawy pedagogiki otwartej*, s. 313-316.

autonomii osoby bądź relacji interpersonalnych i grupowych w wychowaniu. Dalekie jest mu stanowisko negujące substancjalność osoby i absolutyzujące fakt, że osoba jest bytem relacyjnym, doświadczającym siebie jako osoby jedynie w dialogu z drugim. Krytykuje wąskie określanie koncepcji człowieka w sensie psychologicznym i socjologicznym, akcentujące indywidualny charakter dążeń życiowych osoby, poprzez odniesienie do konkretnych ról: społecznej, ekonomicznej, kulturalnej.

Jacques Maritain podkreśla potencjalność władz duchowych posiadanych przez człowieka²³. Wychowanie człowieka jako osoby ma na celu budzenie w nim tego, co ludzkie, przy uwzględnianiu jego uwarunkowań narodowych, społecznych i czasu historycznego. Proces wychowania zaczyna się od poznania ontologicznego wychowanka, czyli istoty człowieka (podmiotu osobowego). Ważne jest także empiryczne ujęcie sytuacji wychowawczej. Proces wychowania zależy przede wszystkim od samego wychowanka. Wychowawca spełnia jedynie rolę pomocniczą. Maritain wskazuje, że wychowanie obejmuje wszystkie sfery człowieka, które wzajemnie od siebie zależą. Podkreśla na przykład, że wychowanie umysłowe jest kształtowaniem nie tylko rozumu logicznego, ale również „rozumu intuicyjnego”. „Myślenie intuicyjne” za Arystotelesem Maritain określa jako szczególny, pierwotny *habitus* władzy rozumu (*intellectus principiorum*)²⁴. „Każde dowodzenie sprowadza się ostatecznie do najwyższych zasad, których się nie dowodzi, lecz które się widzi. Każde odkrycie, które faktycznie ujawnia nowy aspekt bytu, rodzi się w błysku intuicji, a dopiero później zostaje dyskursywnie sprawdzone i wyjaśnione” – pisze Maritain²⁵. To rozum intuicyjny dociera do istoty bytu, „żywej rzeczywistości”. Należy go zatem rozwijać w człowieku. Każde poznanie prawdy o sobie, całej rzeczywistości, rzeczach, wzbogaca istnienie człowieka, ponieważ prowadzi do rozumienia sensu życia i świata.

Integralność koncepcji człowieka według Maritaina polega na całościowym, holistycznym ujęciu osoby ludzkiej, bytu cielesno-duchowego. Człowieka charakteryzuje następująco: „Osoba to wszechświat o naturze duchowej, obdarzony wolnością wyboru i stanowiący tym samym całość niezależną wobec świata. Ani natura, ani państwo nie mają dostępu do tego wszechświata

²³ K u k o ł o w i c z, *Współczesne kierunki w wychowaniu*, s. 173-174; S. K o w a l - c z y k, *Człowiek w myśli współczesnej: filozofia współczesna o człowieku*, Warszawa: Michalineum 1990.

²⁴ M a r i t a i n, *Pisma filozoficzne*, s. 55.

²⁵ Tamże, s. 55.

bez pozwolenia. I nawet Bóg, który jest i działa wewnątrz, działa w nim w sposób szczególny i z przedziwną delikatnością, która wskazuje, jak bardzo się z nim liczy: szanuje jego wolność, choć mieszka w jej sercu, pobudza ją, lecz nigdy nie zadaje jej gwałtu”²⁶. Filozof wyraźnie podkreśla, że człowiek – osoba w wymiarze bytowym transcenduje zarówno relację gatunek–osobnik, jak i relację społeczeństwo–jednostka. Poza tym jasno stwierdza, że nawet Bóg nie traktuje człowieka przedmiotowo, instrumentalnie jako środek do realizacji własnych działań, ale respektuje jego podmiotowość i złączoną z nią ściśle wolność²⁷.

Podsumowując analizę zagadnienia podmiotu osobowego, tomistyczna teoria człowieka, której odmianę stanowi filozofia człowieka w ujęciu Maritaina, dzięki swojej całościowości (uniwersalności) pozwala godzić ze sobą pozornie przeciwstawne stanowiska, wskazując ich komplementarność na gruncie koncepcji człowieka²⁸, np. rozwój indywidualny z rozwojem społecznym, autonomię z uspołecznieniem.

2. PROBLEM WOLNOŚCI W UJĘCIU JACQUES’A MARITAINA

Ta część artykułu dotyczy rozumienia wolności przez Maritaina w odniesieniu do krytyki determinizmu i indeterminizmu, związku wolności z rozumnością i rodzajów ludzkiej wolności.

Maritain analizował problem wolności na gruncie antropologii tomistycznej, uwzględniając jednocześnie filozoficzne i społeczne trudności w pełnym jej rozumieniu, charakterystyczne dla czasów nowożytnych i współczesnych²⁹. Źródła tych trudności i wskazywane zastrzeżenia przeciw idei wolności mają charakter teologiczny, filozoficzny, przyrodniczy i społeczny.

Maritain oponował przeciw izolowaniu filozofii wolności od filozofii bytu. Pisał, że „[...] celem [jego badań – A.L.] jest ukazanie [...] że filozofia św. Tomasza jest nie tylko filozofią natury, ale ogólniej mówiąc filozofią bytu,

²⁶ J. M a r i t a i n, *Humanizm integralny: zagadnienia doczesne i duchowe nowego świata chrześcijańskiego*, Londyn: Katolicki Ośrodek Wydawniczy Veritas 1961, s. 16.

²⁷ Jacques Maritain starannie odróżnia poznanie filozoficzne od teologicznego, porządek naturalny i nadprzyrodzony, personalizm filozoficzny od chrześcijańskiego, a jednocześnie traktuje je komplementarnie. Por. M a r i t a i n, *Pisma filozoficzne*, s. 132-141.

²⁸ L e c h n i a k, *O roli filozofii w pedagogice*, s. 62.

²⁹ K o w a l c z y k, *Filozofia wolności*, s. 209.

jest ona w aspekcie etyki – filozofią wolności, podobnie jak w aspekcie poznania jest filozofią umysłu, czy ducha. Filozofia wolności i filozofia umysłu organicznie łączą się ze sobą aż do pełnej zgodności³⁰. Antropologia filozoficzna jest przedłużeniem filozofii bytu, dlatego nie może być od niej oderwana. Do natury osoby ludzkiej przynależy wolność, która jest ugruntowana w rozumności. W interpretacji tomistycznej wolność inicjuje się w świecie natury, choć przede wszystkim współtworzy ona nową przestrzeń kultury duchowej.

Na kanwie krytyki teologii protestanckiej negującej wolność w imię łaski, a także teologii humanistycznej (Gottfrieda Leibniza i Barucha Spinozy) oraz naturalizmu Rousseau (absolutyzujących wolność człowieka), Maritain opowiada się za autodeterminizmem. Twierdzi, że osoba ludzka posiada autentyczną wolność, ale jest to wolność relatywna, podobnie jak przygodny jest byt człowieka.

Krytyczną ocenę nurtów ekonomiczno-społecznych: indywidualistycznego liberalizmu i socjologizmu, szczególnie marksizmu Maritain zawarł w *Humanizmie integralnym*. Liberalizm gloryfikuje wolność indywidualną, a deprecjonuje uczestnictwo człowieka w życiu społecznym. Nurt kolektywizmu podporządkowuje osobę społeczności, przyznając pracy i posługiwaniu się narzędziami w życiu społecznym oraz mowie funkcję humanizującą człowieka. Marksizm sprowadza wolność do uświadomienia sobie istniejącego determinizmu biologicznego i społecznego.

Francuski tomista rozgraniczył dwa typy wolności: wolność wyboru i wolność duchowej autonomii. Wolność wyboru ma charakter ontologiczny, stanowi przynależną każdemu człowiekowi władzę wolnej woli. Wolność wewnętrznej autonomii dotyczy sfery psychiczno-moralnej. Jest owocem długotrwałej pracy człowieka nad sobą, nad kształtowaniem swojego charakteru. Wolność wyboru jest wolnością inicjalną, wstępną. Wolność wewnętrznej autonomii stanowi wolność finalną³¹. Pojęcie wolności jest zatem znaczeniowo bogatsze i zakresowo szersze od „wolności wyboru”.

Jacques Maritain wyjaśniając wolność woli człowieka, odwołuje się do ogólnej metafizyki tomizmu. Wskazuje ona, że każdy byt jest ze swojej

³⁰ Za: tamże, s. 209.

³¹ Analogicznie o podmiotowości inicjalnej, która może być rozwijana bądź zaniedbywana, mówił prof. Marian Nowak w czasie obrad Zespołu Pedagogiki Chrześcijańskiej PAN 22 kwietnia 2009 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II, a także rozróżnienie to stosowała Teresa Kukulowicz.

natury (istoty) dynamiczny, ku czemuś dąży. Byty nieożywione poddane są prawom przyrody, np. działaniu siły grawitacji. Rośliny poprzez życie biologiczne mają wyższy stopień aktywności. Zwierzęta są zdolne do zachowań regulowanych zmysłami i instynktami. Człowiek kumuluje w sobie wszystkie niższe stopnie bytowej aktywności, równocześnie zaś dzięki woli transcenduje świat natury. Jego działanie jest nie tylko wypadkową różnorodnych sił biologicznych i społecznych. Człowiek jest osobą, istotą wolną i względnie autonomiczną, w określonych ramach pewnych konieczności może swobodnie organizować swoje życie.

Omawiając problem wolnej woli, Maritain uzasadnia jej istnienie i charakteryzuje jej naturę. Istnienie wolności wyboru wykazuje na drodze szeroko rozumianego doświadczenia oraz za pomocą argumentacji racjonalno-spekulatywnej. Odrzuca skrajny intelektualizm głoszący, że poznanie dobra przez intelekt ma decydujące znaczenie dla dokonania wyboru przez człowieka. Maritain polemizując z tym stanowiskiem podkreśla, że istnieje bogata skala dóbr, dlatego nieodzowne staje się dokonywanie selekcji w spontanicznych przejawach ogólnego pragnienia dobra. Wola człowieka nakierowana jest na dobro, lecz nie na każde konkretne dobro. Ogólne ukierunkowanie na wartości, charakteryzujące postawę człowieka, nie znosi potrzeby i możliwości wyboru partykularnego dobra. Wybór konkretnego, cząstkowego dobra jest dziełem wolnej woli.

Krytykując skrajny empiryzm za determinizm procesów przyrodniczych w ujmowaniu ludzkiego zachowania i odwoływanie się jedynie do mechanizmu przyczynowo-skutkowego, Maritain wskazuje na doświadczenie wewnętrzne i autorefleksję, która potwierdza aktywno-sprawczą rolę człowieka w powstawaniu jego działań. Nie ulega wątpliwości, że człowiek jest zdolny do wolnego wyboru celów i kształtu swojego życia. Podejmuje doniosłe życiowo decyzje, wybierając zawód i stan. Istnienie wolności woli jest bezpośrednim *datum* ludzkiej świadomości, potwierdzanym przez osąd sumienia osoby i praktykę życia społecznego, odwołującą się do zasady ponoszenia konsekwencji za dokonane wybory.

Autodeterminizm jest opcją pośrednią między stanowiskami skrajnymi: determinizmem absolutyzującym przymus i indeterminizmem głoszącym bezwzględną wolność nieograniczoną jakąkolwiek koniecznością. Francuski tomista przyjmując autodeterminizm przypomina, że wolność człowieka nie jest zawieszeniem naturalnego porządku przyrody. Wolność jest brakiem przymusu, co umożliwia własny wewnętrzny wybór. Jest to powtórzenie stanowiska Tomasza z Akwinu, uznającego sprzeczność między zewnętrznym

lub wewnętrznym przymusem a wolnością wyboru. Wszelki przymus znosi wolność, nie znosi jej natomiast konieczność. Tomasz z Akwinu wskazuje na różnego typu konieczności, np. stosowania określonych środków do realizacji podjętego celu, prawach przyrody, wymaganiach życia społecznego. Maritain akceptuje to stanowisko i zauważa, że wolna wola nie izoluje człowieka z kompleksu psychofizycznych dyspozycji, oddziaływania popędów, nabytych przyzwyczajzeń, odziedziczonych skłonności. Człowiek podlega prawidłowościom biologicznym, psychicznym, społecznym, co zawęża jego granice wolności wyboru, ale jej nie wyklucza.

Maritain wyjaśniając naturę ludzkiej wolności, uwypukla jej racjonalny charakter. Odwołuje się do stwierdzenia Tomasza z Akwinu, które brzmi: „korzeniem wszelkiej wolności jest rozum”. Francuski tomista podkreśla, że działanie autentycznie wolne jest świadome, poprzedzone przez rozpoznanie trwającej sytuacji i układu możliwości³². Ponadto zwraca uwagę na wzajemne związki sfery poznawczej i dążeńiowej osoby, co nie oznacza jednak ich utożsamienia.

Maritain sygnalizuje błąd współczesności, polegający na braku klarownego odróżnienia wolności wyboru od wolności wewnętrznej autonomii. Wolność wyboru wymaga ustawicznego wysiłku moralnego człowieka, w wyniku którego jest ona aktualizowana. Wolność rozumiana jako możliwość wyboru nie jest celem samym w sobie. „Wolność wyboru posiada człowiek po to, aby dojść do wolności autonomii, do wolności końcowej”, stwierdza Maritain³³. Wolność jest czymś więcej niż brakiem przymusu czy silnych zewnętrznych ograniczeń. Jest to jedynie negatywny aspekt wolności. Wolność ujmowana od strony pozytywnej jest wewnętrzną dojrzałością moralną. Człowiek prawdziwie wolny jest zintegrowaną osobowością, jest kimś, kto nabył sztukę posiadania siebie. Przez czyn moralny człowiek odkrywa własne możliwości, przewycięża siebie i wyzwala z wielu ograniczeń. Ciągłe wewnętrzne zmaganie się z ograniczeniami jest poszerzaniem zakresu swojej wolności. Wolność łączy się ściśle z doskonaleniem siebie w życiu i działaniu osoby.

Określając istotę autonomii moralnej, Maritain wyróżnia autonomię autentyczną i pozorną. Pozorna autonomia jest iluzorycznym wyzwoleniem człowieka, propagowanym między innymi przez nietzscheanizm. Wyzwolenie od Transcendencji jest zwykle połączone z popadnięciem w niewolę „bóstw”

³² K o w a l c y k, *Filozofia wolności*, s. 213.

³³ Za: tamże, s. 214.

immanencji: pieniądza, przyjemności, rasy, kolektywu itp. Wszelka próba deifikacji człowieka prowadzi do zagrożenia jego osobowej godności i instrumentalizacji w wymiarze indywidualnym lub społecznym. Autentyczna autonomia człowieka jest wewnętrzną wolnością, którą osiąga się długotrwałym moralnym wysiłkiem, w perspektywie teologicznej wspieranym również łaską. Wolność wewnętrzną buduje uniezależnienie się duchowe od moralnego zła. Nie ma istotnej opozycji pomiędzy wewnętrzną wolnością człowieka a moralnymi obowiązkami. Prawdziwa wolność nie jest egoistyczna, lecz służebna. Wolność jest czynnikiem materialnym działania moralnego, lecz nie konstytuuje jego istoty. Wolne działanie jest włączone w orbitę oddziaływania intelektu, rozpoznającego świat wartości i ukazującego zakres obowiązków dotyczących osoby. Jacques Maritain zauważa, że człowiek wewnętrźnie wolny akceptuje istnienie moralnych praw i obowiązków. Przede wszystkim dotyczy to prawa miłości. Doskonała miłość jest pełnią wewnętrznej wolności człowieka.

Maritainowska koncepcja wolności wewnętrznej autonomii wykracza poza granice ontologii³⁴. Wolność wewnętrzna jest cechą charakterologiczną i postawą moralną człowieka. Staje się ona urzeczywistnianą zdolnością do opanowywania siebie, kierowania sobą i doskonalenia siebie. Wolność wewnętrznej autonomii współwystępuje z ciągłym współtworzeniem siebie. Nie jest to wolność egocentryczna, wolność dla niej samej, lecz świadomie i dobrowolnie podjęta służba wartościom absolutnym. Tak rozumiana wolność łączy się z poczuciem odpowiedzialności za własne życie i troską o los innych ludzi.

Aktualizowanie zatem wolności wyboru i budowanie wolności wewnętrznej kształtują istnienie osoby, potwierdzające jej szczególną godność w działaniu i miłości. W wychowaniu osoby podstawowego znaczenia nabiera pokazywanie wielowymiarowej jakości ludzkiej wolności określanej nie tylko od strony zewnętrznej (wyboru), ale i wewnętrznej (opanowania siebie, kierowania sobą); nie tylko negatywnej (uwolnienia od presji biologicznego, psychicznego i społecznego przymusu), ale i pozytywnej (wyboru i realizacji celów istotnie wartościowych).

³⁴ Tamże, s. 216.

3. OSOBA I ŻYCIE SPOŁECZNE

W personalizmie Jacques'a Maritaina odnajdujemy uzgodnienie odrębności, względnej autonomii i jedyności osoby z otwartością na życie we wspólnocie. Teza ta jest formułowana na kanwie rozróżnienia osoby i jednostki, społeczeństwa i wspólnoty oraz odniesienia osoby do dobra wspólnego.

Maritain dokonuje rozróżnienia między człowiekiem jako jednostką i człowiekiem jako osobą³⁵. Dla człowieka, tak jak dla wszystkich innych bytów cielesnych jednostkowość ma swe pierwotne, ontologiczne źródło w materii. Ludzie podlegają w mniejszym lub większym stopniu determinizmowi świata fizycznego i społecznego³⁶. Lecz każdy człowiek jest również osobą, dlatego potrafi przekraczać uwarunkowania fizyczne i społeczne, a dzięki spełnianiu istnienia duszy – formy substancjalnej osiąga twórczą jedność, niezależność i wolność. Osoba jest ośrodkiem, źródłem specyficznego ludzkiego istnienia – miłości daru i ukierunkowanego na dobro działania. Otwartość na dialog z inną osobą, szczególnie na relację z Absolutem jest ugruntowana w istnieniu osobowym³⁷. Pierwszeństwo osoby przed jednostką dotyczy tego, że „człowiek rzeczywiście będzie osobą, gdy życie ducha i wolności będzie w nim dominowało nad życiem namiętności i zmysłów”³⁸.

Maritain wyróżnia dwie formy życia społecznego: wspólnotę (*community*) i społeczeństwo (*society*)³⁹. Wspólnota ma charakter naturalny (rodzina, naród), społeczeństwo zaś jest efektem poznawczej refleksji i decyzji woli (np. związki zawodowe, towarzystwa naukowe, partie polityczne itp.). We wspólnocie opartej na współbyciu i współdziałaniu respekt dla osoby i jej podmiotowości jest podstawową zasadą. Państwo jako zorganizowana forma życia społecznego powinno również mieć charakter służebny wobec osoby

³⁵ M a r i t a i n, *Pisma filozoficzne*, s. 325-345.

³⁶ Tamże, s. 332.

³⁷ „[...] podmiotowość osoby nie ma nic wspólnego z jednością, bez drzwi i okien monady Leibniza; wymaga wymiany, zrozumienia i miłości. Właśnie dlatego, że jestem osobą i że wypowiadam się sam przed sobą, staram się komunikować z tym, co jest inne i z innymi ludźmi, aby poznać i kochać. Dla osobowości istotne jest szukanie dialogu, i to takiego dialogu, w którym ja rzeczywiście daję siebie, i w którym jestem przyjmowany [...] Cała osoba jest zależna od Absolutu, w którym jedynie może znaleźć swoje spełnienie. Jej duchową ojczyzną jest cały porządek dóbr mających absolutną wartość i służących jako wprowadzenie do absolutnej Całości przekraczającej świat” (tamże, s. 334).

³⁸ Tamże, s. 336.

³⁹ K o w a l c z y k, *Maritain Jacques*, kol. 1386.

ludzkiej. Tworzywem zarówno wspólnoty, jak i społeczeństwa jest dobro wspólne. Idea dobra wspólnego w społeczności politycznej (państwie) obejmuje trzy dziedziny: strukturalno-organizacyjną (szkolnictwo, finanse, wojsko itp.), dziedzictwo historyczne (język, kulturę, tradycję, obyczajowość, symbole) i integrację moralno-społeczną (świadomość obywatelską, cnoty społeczne, np. sprawiedliwość). Dobro wspólne społeczności jest ważniejsze od interesów prywatno-indywidualnych, lecz ten priorytet nie dotyczy wyższych wartości (moralnych, religijnych), w których zakresie człowiek jest autonomiczny. Dobro wspólne wymaga poświęcenia ze strony człowieka, ale nigdy nie może być to rezygnacja z godności przynależnej osobie (wyrzeczenie się prawdy, sumienia, przekonań religijnych).

Do personalistycznej teorii wychowania wyprowadzonej w tym wypadku z filozofii społecznej Maritaina przynależy zasada pierwszeństwa celów wynikających z natury (istoty) człowieka przed celami określanymi przez społeczeństwo. Oczekiwania społeczne winny być dostosowane do specyficznie ludzkiego istnienia osoby. To wspólnota, a nie społeczeństwo lub kolektyw może wychowywać, czyli „budzić osobę” w wychowanku i wspierać go w kształtowaniu siebie.

PODSUMOWANIE

W filozofii Jacques’a Maritaina można odnaleźć realizm, który jest remedium na subiektywizm i relatywizm czasów współczesnych. Jerzy Turowicz napisał: „Dzisiejsze czasy powszechnego zagubienia i dezorientacji intelektualnej, czasy relatywizmu, sceptycyzmu i eklektyzmu, czasy myślowej wieży Babel, bardziej niż kiedykolwiek potrzebują ostrych narzędzi realizmu krytycznego, którego najlepszym przedstawicielem jest ów potężny nurt myślenia filozoficznego idący od Arystotelesa poprzez Tomasza z Akwinu aż do Maritaina”⁴⁰.

Z punktu widzenia wychowania osoby ważne wydaje się całościowe ujęcie koncepcji człowieka, ludzkiej wolności, harmonijne traktowanie rozwoju indywidualnego i społecznego. Walory pedagogiczne personalizmu metafizycznego Maritaina wynikają z tego, że ujęcie to nie tylko spełnia najważniejsze kryteria personalistycznej koncepcji osoby, ale także gdy chodzi o personalizm

⁴⁰ T u r o w i c z, *Wprowadzenie*, s. 17.

metafizyczny, zawiera uzupełnienie poznania zmysłowo-intelektualnego o pozafilozoficzne, a przede wszystkim myślenie intuicyjne⁴¹.

BIBLIOGRAFIA

- C h u d y W.: Oblicza personalizmu i ich konsekwencje, „Kwartalnik Filozoficzny” 26(1998), z. 3, s. 63-81.
- H a j d u k Z.: Hilemorfizm, w: Encyklopedia Katolicka, t. VI, Lublin: TN KUL 1993, kol. 881-883.
- K o w a l c z y k S.: Człowiek w myśli współczesnej: filozofia współczesna o człowieku. Warszawa: Michalineum 1990.
- K o w a l c z y k S.: Wprowadzenie do filozofii Jacques’a Maritaina, Lublin: RW KUL 1992.
- K o w a l c z y k S.: Filozofia wolności, Lublin: RW KUL 1999.
- K o w a l c z y k S.: Maritain Jacques, w: Encyklopedia Katolicka, t. XI, Lublin: TN KUL 2006, kol. 1383-1387.
- K u k o ł o w i c z T.: Współczesne kierunki w wychowaniu, w: Teoria wychowania, red. T. Kukołowicz, Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej 1996, s. 167-176.
- L e c h n i a k M.: O roli filozofii w pedagogice, „Roczniki Nauk Społecznych” 23(1995), z. 2, s. 55-65.

⁴¹ Personalizm łatwo może stać się pojęciem o rozmytym zakresie, do którego włącza się kierunki między sobą sprzeczne lub nawet poglądy antypersonalistyczne w aspekcie rzeczywistego stosunku do wartości osobowych. Aby tego uniknąć, należy określić podstawowe cechy personalizmu jako teorii filozoficznej. W. Chudy formułuje sześć istotnych kryteriów, które powinna spełniać koncepcja osoby, aby można było ją zaliczyć do ujęć personalistycznych. Są one następujące:

1) Personalizm jest przeciwny w stosunku do indywidualizmu i kolektywizmu. Osoba ludzka nie jest jedynie autonomicznym indywiduum ani wyłącznie jednostką ukształtowaną przez społeczeństwo;

2) Struktura osobowa człowieka wyraża „najdoskonalszy typ bytu”;

3) Struktura osobowa ma charakter całościowy i odznacza się takimi istotnymi cechami, jak intelektualność, wolność czy podmiotowość;

4) Osoba w ujęciu personalistycznym związana jest z wymiarem aksjologicznym, z wartościowaniem. Charakterystyczne dla osoby ludzkiej jest to, że żyje w świecie wartości, odkrywa je, urzeczywistnia, dąży do nich;

5) Prawdziwe personalizmy cechuje podkreślanie aktywności osoby. Osoba jest bytem, który działa. Według K. Wojtyły, czyn jest tym dynamizmem osoby, „przez który wyraża ona swoją prawdę i pełnię”;

6) We wszystkich personalizmach podkreśla się otwartość osoby na wspólnotę.

C h u d y, *Oblicza personalizmu*, s. 65-66.

- Leksykon filozofii klasycznej, red. J. Herbut, Lublin: TN KUL 1997, s. 422-423.
- M a r i t a i n J.: Humanizm integralny: zagadnienia doczesne i duchowe nowego świata chrześcijańskiego, Londyn: Katolicki Ośrodek Wydawniczy Veritas 1961.
- M a r i t a i n J.: Pisma filozoficzne, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak” 1988.
- M a r i t a i n J.: Trzej reformatorzy: Luter, Kartezjusz i Rousseau, Warszawa: Frona 2005.
- N o w a k M.: Pedagogika personalistyczna, w: Pedagogika. Podręcznik akademicki, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa: PWN 2004, s. 232-247.
- N o w a k M.: Podstawy pedagogiki otwartej, Lublin: RW KUL 1999, s. 295-360.
- P a s t u s z k a J.: Filozoficzne i empiryczne pojęcie osoby ludzkiej. „Roczniki Filozoficzne” 11(1964), z. 4, s. 45-60.
- W o r o n i e c k i J. OP: Katolicka etyka wychowawcza, t. I, Lublin: RW KUL 1986.
- Z i e l i ń s k a A.: Pedagogiczne aspekty personalizmu Jacquesa Maritaina, Lublin 2004. Niepublikowana praca magisterska. Archiwum KUL.

THE CONCEPT OF THE PERSONAL SUBJECT IN JACQUES MARITAIN'S PERSONALISM

S u m m a r y

The article contains an analysis of the concept of the personal subject according to Jacques Maritain, taking into consideration the issue of liberty (the freedom to choose and one's internal autonomy) and the relations between a man (a person and an individual) and social life (community and society). The issue of the mentioned concept is expanded by discussing particular problems of: the manifestations of personal and non-personal entities' subjective activity; the relations between the subject and the person; subjective and objective modes of man's existence and activity; the structure of the personal subject. The multifaceted approach to liberty comprises its external (the freedom to choose), internal (the freedom of one's internal autonomy), positive (choosing significantly valuable goals and putting them into effect) and negative (freedom from compulsion) dimensions. Man's relation towards social life defined by Jacques Maritain takes into consideration the priority of the person over the individual and that of the community over the society. Common good – co-being and cooperation are not in conflict with the person's human dignity.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: podmiot, osoba, jednostka, wolność wyboru, wolność wewnętrznej autonomii, wspólnota, dobro wspólne.

Key words: subject, person, individual, freedom to choose, freedom of internal autonomy, community, common good.